

Алексеева Ю. А. Соціально-психологічні умови розвитку віри в юнацькому віці / Ю. А. Алексеева // Науковий часопис НПУ ім.М.П.Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. пр. - К.: НПУ ім.М.П. Драгоманова, 2016. - С. 113-120.

УДК 159.947.24

Ю.А. Алексеева (м.Київ)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ВІРИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Алексеева Ю. А. «Соціально-психологічні умови розвитку віри в юнацькому віці». У статті представлено погляди психологів на вивчення соціально-психологічних умов розвитку віри в юнацькому віці. Констатовано, що формування віри в юнацькому віці багато в чому пов'язане зі специфікою соціальної ситуації розвитку, яка змушує підрастаюче покоління самостійно робити вибір і посідати незалежні позиції. Проаналізовано взаємозв'язок розвитку віри з показниками психічного розвитку (провідними видами діяльності, новоутвореннями), характерними для юнацького віку. Встановлено, що навчально-професійна діяльність сприяє розвитку в юнаків і дівчат віри у власну інтелектуальну компетентність, тобто віри в можливість ефективно вирішувати проблемні ситуації в тій чи іншій предметно-пізнавальній сфері, спираючись на сформовану базу знань. Проаналізовано розвиток структурних компонентів віри (когнітивного, емоційного, ціннісно-мотиваційного, поведінкового). Встановлено, що розвиток віри в юнацькому віці пов'язаний зі становленням світогляду, який часто будується на ідеалістичній картині уявлень про світ; потребою в розумінні власного призначення; актуальністю етичних категорій добра й зла в оцінці чужих і своїх вчинків. Констатовано, що віра в юнацькому віці ґрунтується на диференційованій системі цінностей і ідеалів; стійкій актуалізації прагнень до усвідомлення смислу свого існування та

саморозкритті. З'ясовано, що становлення віри пов'язане із розвитком у молодих людей почуттів обов'язку, впевненості в собі, високого рівня самоприйняття й самоцінності, довіри до себе та інших, здатності до емпатії. Проаналізовано розвиток видів віри (віри в себе, в іншого, в соціальні цінності, духовно-релігійної, містичної). Зроблено висновок, що на розвиток віри в юнацькому віці суттєво впливають соціальні події та внутрішні психологічні фактори особистості.

Ключові слова: віра, віра в себе, віра в іншого, віра в соціальні цінності, містична віра, релігійна віра, компоненти віри, юнацький вік.

Алексеева Ю. А. «Социально-психологические условия развития веры в юношеском возрасте». В статье представлены взгляды психологов на изучение социально-психологических условий развития веры в юношеском возрасте. Констатировано, что формирование веры в юношеском возрасте во многом связано со спецификой социальной ситуации развития, которая заставляет молодое поколение самостоятельно делать выбор и занимать независимые позиции. Проанализирована взаимосвязь развития веры с показателями психического развития (ведущими видами деятельности, новообразованиями), характерными для юношеского возраста. Установлено, что учебно-профессиональная деятельность способствует развитию у юношей и девушек веры в собственную интеллектуальную компетентность, то есть веры в возможность эффективно решать проблемные ситуации в той или иной предметно-познавательной сфере, опираясь на сформированную базу знаний. Проанализировано развитие структурных компонентов веры (когнитивного, эмоционального, ценностно-мотивационного, поведенческого). Установлено, что развитие веры в юношеском возрасте связано со становлением мировоззрения, которое часто строится на идеалистической картине представлений о мире; потребностью в понимании собственного предназначения; актуальностью этических категорий добра и зла в оценке чужих и своих поступков. Констатировано,

что вера в юношеском возрасте основывается на дифференцированной системе ценностей и идеалов; устойчивой актуализации стремлений к осознанию смысла своего существования и самораскрытия. Выяснено, что становление веры связано с развитием у молодых людей чувства долга, уверенности в себе, высокого уровня самопринятия и самооценности, доверия к себе и другим, способности к эмпатии. Проанализировано развитие видов веры (веры в себя, в другого, в социальные ценности, духовно-религиозной, мистической). Сделан вывод, что на развитие веры в юношеском возрасте существенно влияют социальные события и внутренние психологические факторы личности.

Ключевые слова: вера, вера в себя, вера в другого, вера в социальные ценности, мистическая вера, религиозная вера, компоненты веры, юношеский возраст.

Aliksieieva Iu. A. "Socio-psychological conditions of the development of faith in youth." The article presents the views of the psychologists on the study of the socio-psychological conditions for the development of faith in youth. It was stated that the formation of faith in youth is largely connected with the specific social situation of the development, which makes the young generation to make their own choice and occupy the independent positions. It analyzes the relationship of the development of faith with the mental development indicators (leading kinds of activity, new formations), characterised for youth. It was stated that the educationally professional activity contributes to the development at young people of faith in their own intellectual competence, that is, faith in the ability effectively resolve the problematic situations in a particular subject-cognitive sphere, based on the formed base of the knowledge . Analyzed the development of the structural components of faith in youth (cognitive, emotional, value-motivational, behavioral). It was stated that the development of faith in youth is associated with the formation of the worldview that is often built on the idealistic pictures of views of the world; the need of understanding of their own predestination; relevance of

ethical categories of good and evil in the estimation of their own and other people's deeds. It was stated that the faith in youth is based on the differentiated system of values and ideals; the stable actualization of the aspirations to realize the meaning of his existence and self-disclosure. It was found out that the formation of faith is associated with the development in young people a sense of duty, self-confidence, high level of self-acceptance and self-worth, the trust to themselves and to others, the capacity for empathy. Analyzed the development of forms of faith (faith in oneself in the other, in social values, spiritually religious, mystical). It is concluded that the development of faith in youth is significantly affected by the social events and internal psychological factors of personality.

Key words: faith, faith in oneself, faith in the other, the belief in social values, religious faith, mystical faith, adolescent age.

Постановка проблеми. Віра – це системне утворення, що активізує духовні резерви особистості, впливає на базове емоційно-ціннісне ставлення людини до себе та інших, надає сенс життєвому шляху людини. Тому важливою проблемою вікової психології є вивчення умови розвитку віри, її структури й форм в юнацькому віці.

Метою статті є аналіз соціально-психологічних умов та факторів, що впливають на розвиток форм та структурних компонентів віри в юнацькому віці.

Аналіз останніх публікацій та виклад основного матеріалу. Формування віри в юнацькому віці багато в чому пов'язане зі специфікою соціальної ситуації розвитку. Її особливість полягає у тому, що перед представниками юнацького віку постає необхідність вирішення низки нових життєвих завдань. Юнацький вік вимагає розв'язати питання професійного самовизначення, що змінює ставлення до значущості навчання й процесу накопичення знань. Розширюється діапазон необхідних для виконання соціальних ролей з їх правами та обов'язками (Ф. Райс, Г. Крайг,

Х. Ремшмідт, Л. І. Божовіч, О. О. Рєан, І. В. Дубровіна, О. В. Толстих, Б.С.Волков, С. О. Ставицька, Т. М. Зелінська), збільшується кількість завдань і цілей, необхідних для відповідності цьому віку.

Відомий психолог Р. Хевігуерст у своїй психосоціалній теорії розвитку виділяв вісім завдань, які мають бути вирішені в юнацькому віці:

- 1) прийняття своєї фізичної зовнішності та змін, що відбуваються в організмі;
- 2) формування нових, більш зрілих взаємин з однолітками;
- 3) прийняття соціально-сексуальної ролі;
- 4) досягнення емоційної незалежності від батьків і дорослих;
- 5) підготовка до трудової діяльності, яка могла б забезпечити незалежність;
- 6) розвиток соціально-відповідальної поведінки; засвоєння суспільної ідеології та прийняття соціальних цінностей;
- 7) розвиток системи цінностей і формування власної ідеології; прийняття і застосування моральних норм та ідеалів [5; 12].

У ранній юності триває розвиток моральної самосвідомості, пов'язаної з проблемою вибору життєвих цінностей і формуванням внутрішньої позиції. Розширюється діапазон між моральними категоріями добра і зла, у якому юнак шукає своє місце. Соціальні події змушують підростаюче покоління самостійно робити вибір, особисто орієнтуватися в усьому і посідати незалежні позиції. Старшокласники виявляють самостійність в обговореннях соціально-політичних, економічних, релігійних питань і у вирішенні проблем морально-етичного характеру. В цьому віці юнаки і дівчата краще диференціюють моральні поняття і глибше розуміють принципи справедливості та порядності. Відтак, до кінця школи більшість старшокласників морально сформовані, мають зрілі й стійкі моральні переконання [4; 9].

Провідною діяльністю в юнацькому віці стає навчально-професійна. В ранньому юнацькому віці переважають мотиви навчання, пов'язані з професійним і життєвим самовизначенням. Старшокласники розглядають знання не як цінність саму по собі, а як засіб для одержання гарної професії.

Друге місце за значущістю в мотиваційній системі юнаків посідають мотиви саморозвитку (розвиток волі, цілеспрямованості, розширення кругозору). До кінця старшого шкільного віку в мотиваційній системі старших школярів мотив досягнення мети стає більш значущим, ніж мотив уникнення невдач [5; 11]. Таким чином, навчально-професійна діяльність сприяє розвитку в юнаків і дівчат віри у власну інтелектуальну компетентність, тобто віри в можливість ефективно вирішувати проблемні ситуації в тій чи іншій предметно-пізнавальній сфері, спираючись на сформовану базу знань.

Центральним новоутворенням юнацького віку є самовизначення. Особистісне самовизначення – прагнення посісти певну позицію в житті – пов'язане з цінностями і з потребою визначення сенсу життя. Важливим внутрішнім моментом самовизначення є поява такої особистісної характеристики, як вірність собі. До Я-концепції самовизначення входить як смислова система узагальнених уявлень про світ і самого себе, що формує внутрішні позиції, переконання, погляди молодих людей. Особистісне самовизначення молодих людей передбачає розвиток вольової сфери, самостійності та відповідальності [1; 4; 11; 12].

Специфіка юності полягає ще й у тому, що саме в цей період у молодих людей формується світогляд, який вміщує соціально-політичні, економічні, наукові, культурні, моральні, релігійні та інші сталі погляди [10].

Науковий і релігійний світогляд, на думку Р. С. Немова, є найскладнішим для молодих людей. Нижчий рівень усвідомлення наукових і релігійних проблем постає як спрощене світорозуміння, слабко пов'язане з інтелектуальним і культурним розвитком його носія. Він поєднується з недоступністю для молодих людей розуміння складних наукових і світоглядних положень, включаючи віру у вищі моральні цінності. Високому рівню, навпаки, властиве глибоке збагнення складних питань як наукового, так і релігійного світорозуміння. Таким чином, усвідомленість наукових і релігійних питань молодими людьми залежить від рівня їх інтелектуального

розвитку і від того, яким буде їх індивідуальний вибір, у що більше вірити – в науку чи в релігію [9].

Становленню світогляду в юнацькому віці сприяє поява в молодих людей інтересів філософської спрямованості, потреби розібратися в сенсі життя і власному призначенні. Як стверджує Л. І. Божович, філософські шукання в юнацькому віці мають загальний і неконкретний характер. Залежно від змісту філософських установок, у деяких старшокласників може з'явитися схильність до ідеалістичного розуміння світу і богошукання, в інших – до боротьби з несправедливістю і побудови нового суспільства, треті своє призначення вбачатимуть у расовому, національному або особистому пануванні тощо [4].

Зміни моральної свідомості як основи віри в соціальні цінності в юнацькому віці пов'язані з розвитком ідеалів. В цей період ідеалом виступає образ конкретної людини, яка вибирається навмисно й свідомо з погляду вже наявної в молодій людини системи моральних переконань. Отже, образ конкретної людини є лише засобом втілення прийнятих молодими людьми моральних принципів, своєрідним образно-символічним носієм системи наявних у них моральних уявлень і понять [4].

Дослідження Є. А. Савіної, присвячене уявленням про душу в юнацькому віці, показало, що душа розуміється як філософсько-етичний феномен, розглядається як вища духовна сутність, що визначає людське буття. Уявлення про душу вміщують багато історичних нашарувань. Юнаки і дівчата вважають, що функціональним призначенням душі є моральна регуляція. У старшокласників поняття «душа» узагальнює мислення, почуття й бажання. Вчена виділила специфіку динаміки уявлень про душу в молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці. Так, у молодшому шкільному віці діти розглядають душу як джерело життя й емоційно-моральне начало. У підлітковому віці частіше вказують на безсмертя душі й

можливість її переселення. У юнацькому віці душа розглядається як індивідуально-духовна сутність [13].

У рамках розглядуваної нами проблеми особливий інтерес становить питання про зростання релігійності в юнацькому віці (Т. А. Берсенєва, О.М. Двойнін, М. П. Мчедлов, С. А. Черняєва, С. О. Ставицька, О.І. Крупська, А. В. Олійник, Ю. А. Алексєєва). Так, дослідження взаємозв'язку релігійності та моральних уявлень у юнацькому віці, проведене С. А. Черняєвою, виявило позитивний вплив усвідомлюваної особистістю релігійності на формування її моральних уявлень [15].

Подальше вивчення релігійної ціннісно-сміслової орієнтації у студентів православних і світських ВНЗ, проведене О. М. Двойніним, показало, що в юнацькому віці, незалежно від рівня релігійності, проявляються дві тенденції: найбільшу значущість для студентів має твердження «Мати духовну опору в Богові», найменшу – «Робити вчинки в ім'я Бога» [6]. Таким чином, у юнацькому віці актуальною є потреба в підтримці та сенсі життя.

Дослідження розуміння взаємозв'язку понять віри та релігії в юнацькому віці, проведене С. О. Ставицькою, засвідчило, що одна група студентів (більшість) диференціюють поняття віра і релігія, пояснюючи це тим, що поняття релігія має зовнішній нормативний характер, а віра – внутрішній духовний. Інша група респондентів (які вважають себе віруючими) розглядають ці поняття як синонімічні. Третя група випробуваних не може однозначно дати визначення цим поняттям і розглядає їх як частково тотожні. Дослідження показало, що більшість респондентів вважають, що віра сприяє розвитку духовності. Таким чином, у юнацькому віці молоді люди вже диференціюють такі складні категорії, як віра та релігія, а також переконані, що віра здатна вдосконалити духовність особистості [14].

Дослідження духовно-релігійної віри в юнацькому віці, проведене Ю.А. Алексєєвою, показало, що до основних конструктів духовно-релігійної віри, які мають високий рівень значущості для юнаків та дівчат належать уявлення людей про душу (82,1%), безсмертя (77,6%) і Бога (72,8%), які можна назвати «духовною тріадою». Інші конструкти духовно-релігійної віри – в долю (65,2%), добро і зло (51,5%), вищі сили (44,9%) – мають більш низький рівень значущості. Аналіз ставлення до цих конструктів віри залежно від статі виявив певні відмінності. З'ясувалося, що віра в духовно-релігійні цінності у дівчат сильніша, ніж у юнаків. Відзначено таке співвідношення загального показника віри у дівчат порівняно з юнаками: у безсмертя – 86,9% (у дівчат) і 53,1% (у юнаків); в існування душі – у 85,5% дівчат і 73 % юнаків; у Бога – 80,1% (у дівчат) і 53,5% (у юнаків). У дівчат також вищий рівень віри в долю (72,2%) ніж у юнаків (46,8%); в добро й зло – у 55,8% дівчат і 40,2% юнаків. У той же час у юнаків порівняно з дівчатами сильніша віра у вищі сили відповідно у 55,4% юнаків і 40,8% дівчат. Таким чином, був зроблений висновок, що в молодих людей наявна готовність до визнання й прийняття духовних цінностей. В одних вона перебуває в латентному стані, в інших уже запущений механізм духовного бачення життя, у третіх – з болісними сумнівами або без них відбувається процес осмисленого ставлення до життя і смерті [3].

Дослідження ставлення до релігійних і окультино-містичних явищ показало однакове відсоткове співвідношення респондентів юнацького віку, які вірять у чаклунство, астрологію, божий суд. Це свідчить про зростання релігійності у молодих людей нашого часу й активізації мотивів, які спонукають їх звертатися до релігійних і містичних вчень [12].

Властива юнацькому віку емоційна сенситивність проявляється в здатності до диференціації емоційних реакцій і способів вираження своїх емоційних станів. Загострюються і більш усвідомленими стають естетичні почуття, переживання, пов'язані з новими видами діяльності, закоханістю.

Нового розвитку набуває почуття обов'язку, морального обурення, співчуття нещастю іншого. Як зазначає П. М. Якобсон, у результаті інтенсивного розвитку емоційної сфери не тільки переживаються предметні почуття (спрямовані на певні події, особу, явища), а й формуються узагальнені світоглядні почуття (почуття прекрасного, трагічного, почуття гумору т.д.), які виражають стійкі світоглядні установки особистості. Особливе місце в розвитку емоційного компонента віри в юнацькому віці посідає любов. Прояву любові замолоду набувають форму симпатії, захоплення, закоханості або ж форму дружби-любові. Юнацька закоханість характеризується загальним емоційним підйомом, який супроводжується почуттями ніжності й теплоти. На думку П. М. Якобсона, перше кохання у всіх своїх проявах є важливим випробуванням, яке багато в чому впливає на розвиток особистості і віри в можливість гармонічних відносин між людьми на основі взаємної підтримки, поваги, самозречення, збереження вірності [17].

Юнацький вік є сенситивним для розвитку інтрапсихічної віри, базисом якої є самоствалення і довіра до себе. Відомо, що юнацький вік характеризується зростанням самоповаги, послабленням схильності молодих людей до сором'язливості, більш стійкою самооцінкою. Виникає більш точне уявлення про своє Я як про деяке індивідуальне ціле, відмінне від інших людей [2; 8]. Ця нова форма узагальненої самосвідомості, на думку Л.І. Божович, сприяє становленню самовизначення, оскільки з появою стійкого уявлення про особливості своєї особистості виникає і потреба знайти своє місце в житті, яка в цей період починає осмислюватися у абстрактних філософських категоріях [4].

Дослідження феномену довіри до себе в юнацькому віці відображені в роботах С. Г. Доставалова, Т. М. Зелінської, Н. О. Єрмакової. Результати дослідження Н. О. Єрмакової, що стосуються вивчення рівня розвитку довіри до себе, засвідчили, що в більшості юнаків і дівчат домінує високий

рівень розвитку довіри до себе, який характеризується високим ступенем самоприйняття, самоцінності та самоприхильності [7].

На думку Е. Еріксона, основними завданнями розвитку та гармонізації ідентичності в юнацькому віці є набуття «почуття часу» й безперервності життя; розвиток упевненості в собі; прийняття відповідної до своєї статі ролі та експериментування з різними соціальними ролями; вибір професії; формування особистої системи цінностей і пріоритетів; пошук близької для індивіда ідеології та «пошук символів віри». Відтак слід зазначити, що процес поглиблення й розширення сфер ідентифікації сприяє зміцненню в молодих людей потреби у вірі до визнання й присвоєння цінностей. У той самий час формування віри як універсальної особистісної здатності сприяє процесу ідентифікації з актуальними для особистості цінностями [16].

Висновки. Таким чином, теоретичний аналіз літератури, присвяченої питанням умов і факторів становлення віри, дозволив нам виділити особливості розвитку її структурних компонентів у юнацькому віці. Когнітивний компонент віри в юнацькому віці ґрунтується на інтенсивному розвитку особистісних утворень і тенденцій, характеристик когнітивної сфери, таких як: здатність до диференціації моральних понять; становлення системи світогляду, яка часто будується на ідеалістичній картині уявлень про світ; схильність до співвіднесення власних вчинків і поведінки інших людей із принципами справедливості та порядності; потреба в розумінні сенсу життя й існування, а також власного призначення, своєї ролі, «місії», значущості; актуальність етичних категорій добра й зла в оцінці чужих і своїх учинків. Розвиток емоційного компонента віри пов'язаний із розвитком у молодих людей почуттів любові, обов'язку, впевненості в собі, об'єктивної самооцінки, високого рівня самоприйняття й самоцінності, довіри до себе та інших, здатності до емпатії. Ціннісно-мотиваційний компонент віри в юнацькому віці ґрунтується на практично сформованих особистісних якостях і тенденціях: розвиненій і диференційованій системі цінностей і ідеалів,

формуванні власної ідеології; стійкій актуалізації прагнень до усвідомлення смислу свого існування та саморозкритті. Поведінковий компонент віри в юнацькому віці пов'язаний із розвитком механізмів саморегуляції й самоконтролю.

Специфіка формування віри в юнацькому віці визначається також особливостями розвитку її окремих видів. Віра в себе до кінця юнацького віку майже повністю сформована, що проявляється у визнанні й прийнятті якостей, які свідчать про власну інтелектуальну компетентність і фізичну привабливість. Віра в соціальні цінності в цьому віці проявляється у вірі в справедливість. Віра в містичні явища має неконструктивний характер, проявляється в марновірствах, забобонах, вірі в чаклунство, астрологію, таємні доктрини, що, за умови домінування, може уводити молодих людей у світ фантазій і спричиняти втрату здатності до раціонального пізнання. Аналіз розвитку окремих аспектів духовно-релігійної віри засвідчив, що в більшості молодих людей уже сформоване усвідомлене розуміння релігії, і розвиток релігійного світогляду тісно пов'язаний з їх інтелектуальним розвитком. Усе це вказує на те, що віра в юнацькому віці стає універсальним особистісним утворенням, що вмщує широкий спектр особистісних позицій і переконань, почуттів, намірів і прагнень, які більшою мірою є справжніми й адекватними стосовно ціннісних об'єктів навколишнього світу.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегии жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 301с.
2. Алексеева Ю. А. Взаємозв'язок самоствалення і механізмів регуляції поведінки у осіб юнацького віку / Ю. А. Алексеева, А. В. Кустов // Edukacia, wychowanie, praca socialna - ukraïnsko-polskie refleksje teoretyczne. – Rzeszów, Wydawnictwo i Drukarnia Diecezji Rzeszowskiej „Bonus-Liber”, 2013. – p. 31– 38.
3. Алексеева Ю. А. Структура та ієрархія конструктів духовно-релігійної

- віри у юнацькому віці / Ю. А. Алексеева // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, [за ред. С. Д. Максименка]. – К.: ДП «Інформативно-аналітичне агенство», 2014. – Т.10. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 26. – С. 21–33.
4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование.) / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
  5. Волков Б. С. Психология юности и молодости: Учебное пособие / Б.С.Волков. – М.: Академический Проект: Трикста, 2006. – 256 с.
  6. Двойнин А. М. Психология верующего: Ценностно-смысловые ориентации и религиозная вера личности: Монография / А. М.Двойнин. – СПб.: Речь, 2011. – 224 с.
  7. Єрмакова Н. О. Психологічні особливості становлення довіри до себе в юнацькому віці: автореф. дис. канд. психол. наук / Н. О. Єрмакова . – Київ, 2008 . – 20 с.
  8. Кон И. С. Психология юношеского возраста: (Проблемы формирования личности). Учеб. пособие / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1979. – 175 с.
  9. Немов Р. С. Психология образования / Р. С. Немов, [2-е изд.]. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995. – 496 с.
  10. Никонорова Л. В. Мироззрение личности и возрастные особенности его формирования / Л. В. Никонорова; [отв. ред. Е. К. Быстрицкий]. – К. : Наук. думка, 1989. – 116 с.
  11. Практическая психология образования: Учебное пособие / [под ред. И.В.Дубровиной]; [4-е изд.]. – СПб.: Питер, 2004. – 592 с.
  12. Психология подростка. Учебник / [под ред. А. А. Реана]. – СПб.: «Прайм-еврознак», 2003. – 480 с.
  13. Савина Е. А. Представления детей и юношества о душе / Е. А. Савина // Человек, 2000. – № 2. – С. 123-128.

14. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці: монографія / С. О. Ставицька. – К.: НПУ ім.М.П. Драгоманова, 2011. – 727 с.
15. Черняева С. А. Развитие личности и психологическая помощь в свете христианского мировоззрения: Монография / С. А. Черняева. – СПб.: Речь, СПбАППО, 2007. – 192 с.
16. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; [пер. с англ.], [общ. ред. и предис. Толстых А.В.]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
17. Якобсон П. М. Эмоциональный фактор в нравственном воспитании и управление им / П. М. Якобсон // Управление процессом нравственного воспитания: сб. статей; [отв. ред. Л. И. Рувинский.]. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – С. 63– 72.

